

II. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu (UDİS-2021)

“Din, Ahlak ve Hukuk”

07-09 EKİM 2021

Editörler

Dr. Öğr. Üyesi İshak TEKİN

Arş. Gör. Esmâ TÜRKMEN

Kitabın Adı : II. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu
(UDİS-2021)
Editör : Dr. Öğr. Üyesi İshak TEKİN, Arş. Gör. Esmâ TÜRKMEN
ISBN : 978-625-8421-24-8
Yayın No : 1429

© Dr. Öğr. Üyesi İshak TEKİN, Arş. Gör. Esmâ TÜRKMEN

Tüm hakları yazarına aittir. Yazarın izni alınmadan kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, çoğaltılması yapılamaz. Yalnızca kaynak gösterilerek kullanılabilir.

SONÇAĞ AKADEMİ

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67 - GSM / (533) 093 78 64

www.soncagyayincilik.com.tr

soncagyayincilik@gmail.com

Yayıncı Sertifika Numarası: 47865

BASKI VE CİLT MERKEZİ

UZUN DİJİTAL MATBAA, SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR.

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67

www.uzundijital.com

uzun@uzundijital.com

HAYATIN OLAĞAN AKIŞINA AYKIRI DAVALARIN REDDEDİLMESİNİN İSLAM HUKUKU VE AHLÂKİ BAKIMINDAN TEMELLENDİRİLMESİ

Ayhan HIRA⁵⁰⁶

Giriş

İslam muhâkeme hukukunda ispat yükü, net bir şekilde medeni muhâkeme usulü ve ceza muhâkemesi usulü ayrımı⁵⁰⁷ yapılmaksızın, prensip olarak davacıya yüklenmekte, ispat için de asıl delillerden (şahitlik, ikrar, yemin, yeminden nükul gibi) ve yardımcı delillerden (zannî karîne gibi) söz edilmektedir.⁵⁰⁸ Buradaki zannî karîne, ülkemizde yürürlükte bulunan usul hukukunda “hayatın olağan akışına aykırılık karînesi”ne karşılık gelmektedir. Fiilî karîne olarak isimlendirilen bu aykırılık, insanların toplum hayatında yaygın olarak yapageldikleri ve toplumun kabulüne mazhar olmuş davranış biçimlerine aykırı olmayı ifade etmektedir. Bunlar nitelikli bir ihtimal bildirmekte, ispat yükünü değiştirmemekle birlikte davacının iddiasının reddedilmesine yol açmaktadır.⁵⁰⁹

Hayatın olağan akışına aykırılık karînesini teşkil eden nitelikli genel hayat tecrübeleri, İslam muhâkeme hukukunda “zâhir/normal hal”in yani hukukî görünüşün davaya tanıklık etmesinin ve davanın örf/âdet tarafından yalanlanmamış olmasının dikkate alınmasında

⁵⁰⁶ Doç. Dr. Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Assoc. Prof. Kocaeli University Theology Faculty, ayhnhira@hotmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-3574-7660>

⁵⁰⁷ Bu ayrım için bk. Saim Üstündağ, *Medeni Yargılama Hukuku* (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1997), 516; Erdener Yurtcan, *Ceza Yargılaması Hukuku* (İstanbul: Beta Yayınları, 1986), 34. Bahsedilen ayrımın ipuçlarının konuyla ilgili yeni çalışmalarda tespit edildiği de görülmektedir. Bk. Celal Erbay, *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda İspat Vasıtaları*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1999), 29, 31 vd.; Sahip Beroje, *Ceza Muhakemesi Hukuku Açısından İslam İspat Hukuku* (Ankara: Fecr Yayınları, 2007), 72 vd.; Yaşar Yiğit, *İslam Ceza Hukuku Hükümlerinin Yürürlüğü* (Ankara: Sistem Ofset Yayıncılık, 2012), 19; Abdullah Çolak, *İslam Ceza Hukuku* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019), 14.

⁵⁰⁸ Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1993), 16/111, 17/28, 185; Ebû Bekir Alâeddîn Mes'ud b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 6/221, 266; Burhâneddîn İbrahim b. Ali b. Muhammed İbn Ferhûn, *Tabsiratü'l-hukkâm fi usulil'-akziyeti ve menahicil'-ahkâm* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986), 1/145; Muhammed Mustafa Zuhaylî, *Vesâilü'l-İsbât* (Dimaşk: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1982), 1/99. Ayrıca bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kâmusu* (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1985), 8/118; Abdülaziz Bayındır, *İslâm Muhâkeme Hukuku* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2015), 31.

⁵⁰⁹ Sema Taşpınar, “Fiilî Karinelerin İspat Yükünün Dağılımındaki Rolü”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 45/1 (1996), 538-539; Abdullah Demir, “Yargıtay İçtihatlarındaki Hayatın Olağan Akışı Kriteri ve İslam Hukukundaki Zahiri Hal Delili”, *Terazi Hukuk Dergisi* 3/28 (2008), 130. İspat yükünün dağılımı hakkında bk. Murat Yavaş, “Medeni Yargılamanın Amacı Bağlamında İspat Yükü Kavramı”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21/2 (2015), 752.

karşılık bulmaktadır. Örneğin, zilyetlik için “zâhiru'l-yed” tabiri kullanılmış, zilyetliğin karîne kabul edildiği davalarda zâhirin şahitliğinden (şehâdetü'z-zâhir) söz edilmiştir.⁵¹⁰

Karşı tarafa zarar verme bilinci içinde kötünietli veya olaya ilişkin hukukî eksiklikten haberdar olmayıp iyiniyetli işlem yapılması, niyet-eylem ilişkisini gündeme getirdiği için⁵¹¹ hayatın olağan akışına aykırılık karînesi, sözlerin ve fiillerin bilinçli veya bilinçsiz yapıldığının bir dereceye kadar somut göstergesi sayılmaktadır.⁵¹² İyiniyetin temelinde ahlâkî ve samimî bir ruhî davranış bulunduğundan dolayı, hayatın olağan akışına aykırılık karînesi, konunun ahlâkî boyutuna da işaret etmektedir.⁵¹³

İşte tüm bu gerekçeler sebebiyle tebliğde önce toplumu düzenleme bağlamında din, ahlâk ve hukuk kuralları arasındaki ilişki kısaca ele alınacaktır. Ardından hayatın olağan akışına aykırılık durumu, ispat yükünde etkili olan fiilî karîneyi teşkil etmesi bakımından incelenecektir. Daha sonra hukukî görünüşü ifade etmek üzere zâhir kıstası ve bununla bağlantılı olarak örf ve âdetin hukukî görünüşteki etkisi üzerinde durulacaktır. Son olarak iyiniyetin korunması ve dürüstlük kurallarının ahlâkî niteliği ile hayatının olağan akışına aykırılık arasındaki ilişkiye yer verilecektir.

1.Toplumu Düzenleme Bakımından Din, Ahlâk ve Hukuk

Dinin tanımındaki “ilahî bir kanun” vurgusu,⁵¹⁴ İslam dininin insanlar arasındaki ihtilâf ve çekişmeleri önleyerek karşılıklı güven ve barışı sağlayan bir hukuku bulunduğunu göstermektedir.⁵¹⁵ Bu hukuk, ilahî nitelikli sabit ve değişmez din kuralları ile değişkeni ve değişime açık olan hukuk kurallarını temsil etmektedir.⁵¹⁶ Bu anlayışta dinin zayıflaması ile ahlâk ve hukuk kurallarına aykırılık teşkil eden suçların artması arasında bağlantı kurulmakta, bunun ahlâk için yaptırım gücünün ortadan kalkmasına sebep olduğu tespiti yapılmaktadır.⁵¹⁷ Bunu önlemek için fıkıhta hüküm beyan edilirken olayın hem hukukî

510 Ebu'l-Hasan Alâeddîn Ali b. Halil et-Tarablusî, *Muînü'l-hükkâm fî mâ yeteraddedü beyne'l-hsmeyni mine'l-ahkâm* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ty.), 166-167.

511 İyiniyet ve amel ilişkisi konusunda bk. M. Abdullah Draz, *Kur'ân Ahlâkı*, trc. Emrullah Yüksel-Ünver Günay, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 258 vd.

512 Abdurrahman Bulut, *İslam Hukukunda İyiniyetin Korunması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 131.

513 Zahit İmre, *Medeni Hukuka Giriş* (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1980), 332-333; Jale G. Akipek, “Sübjektif Hüsnüniyetin Mahiyeti ve Hükümleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14/1 (1957), 56; Yalçın Kavak, *Medeni Hukukta Dürüstlük Kuralı ve İyiniyetin Korunması* (İstanbul: Legal Yayıncılık, 2019), 28.

514 Seyyid Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1983), 105.

515 Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1982), 2/61 vd.

516 Talip Türcan, *İslam Hukuk Biliminde Hukuk Normu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003), 135 vd.

517 Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/317 (312-320)

hem de ahlâkî yönü dikkate alınmakta,⁵¹⁸ kalbin fiilleri ile zâhirî fiiller uzlaştırılarak fıkıh-ahlâk bütünlüğünü temsil eden şeriatın kendine özgü yapısı ortaya konmaktadır.⁵¹⁹

Hukuk felsefesi bağlamında konuyu ele alan çalışmalarda hukukun toplumu düzenleme işlevi ele alınırken, ahlâkın toplumsal düzenin temeli ve dayanağı olduğuna dair düşünce, ahlâk-hukuk birliğini savunan görüşü temellendirecek düzeydedir. Bu düşünceye göre, maddi müeyyide gücüne sahip bir kurum olarak hukukun buradaki işlevi, soyut düşünce dünyasındaki ahlâkî değerleri somut ilişkiler ağında gerçekleştirme amacını yerine getirmesidir.⁵²⁰ Nitekim Mekke’de dönemindeki emirler ve yasaklar nazari ve ameli hikmet içermekle birlikte, ahlâkî değerlere daha ağırlık verilmiştir. Medine döneminde ise ibadet, muamelat, ukubat içerikli somut hukuk bildiren teşri hükümler indirilmiştir.⁵²¹

Öte yandan “ahlâk” ve “hukuk” şeklinde iki farklı kavramın mevcut olmasından hareketle ayrı iki değer alanının bulunduğu söylenebilirse de bu iki değer alanını birbirinden bağımsız görmek zordur. Çünkü asgari düzeyde bile olsa ahlâkın ve hukukun müşterekleri vardır. Yine hukukun kendine özgü bir değer alanını, ahlâkın da kendine özgü başka bir değer alanını temsil ettiği söylenebilirse de hukukun ve ahlâkın bir bütün olan değer alanının birbirini tamamlayan iki parçası olarak tasavvur edilmesi pekâlâ mümkündür.⁵²² Nitekim amelî ahlak, “ef’âlimizi tahdîd edip eşhâs ve emkineye nazaran onların iyi ve fena, sahih ve fâsik olanlarını bildirir.”⁵²³

Sonuç itibarıyla, İslam ahlâk anlayışına göre hukuk, hikmetin hüküm olarak konulmuş kısmına tekabül etmektedir ve canın, dinin, ırzın, aklın ve malın temel değerler olarak kabul edilmesi ve bunların korunması için düzenlemelerin yapılması,⁵²⁴ amelî ahlâkın gereğinin yapılması anlamına gelmektedir. İnsanın bu ahlâk kanununu oluşturma ya da ortadan

⁵¹⁸ Saffet Köse, “Hukuk mu Ahlâk mı? İslam Nokta-i Nazarından Din-Ahlâk-Hukuk İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 17 (2011), 18.

⁵¹⁹ Ahmet Yaman, “Kur’an’da Yasamanın Arka Planı Olarak Ahlâk”, *Marife* 6/1 (2006), 47.

⁵²⁰ Vecdi Aral, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992), 93. Formel olarak yürürlükte görünse bile bir kanunun sosyolojik olarak nüfuza sahip olması için sosyal bünyeyi, kutsalı, adalet ilkesini ve etik değerleri dikkate alması gerektiği hakkında bk. Hamide Topçuoğlu, *Hukuk Sosyolojisi Dersleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1963), 1/157-158, 183.

⁵²¹ Yaman, “Kur’an’da Yasamanın Arka Planı Olarak Ahlâk”, 43. Hz. Peygamber, maddi hüküm bildiren bir vahiy gelmediğinde yani düzenleme bulunmadığında cahiliyenin kabul görmüş değerleriyle dahi hüküm vermiştir. Bk. Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1990), 2/911.

⁵²² Ahlâk hukuk birliğini savunan görüşler için bk. İsmail Kılıoğlu, *Ahlâk-Hukuk İlişkisi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1988), 313 vd. Ahlâk hukuk ayrılığını savunan görüşler için bk. Kılıoğlu, a.g.e., 341 vd.

⁵²³ Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri* (İstanbul: DİB Yayınları, 2016), 34.

⁵²⁴ İmâmü'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Rükneddîn Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*, thk. Abdülazim Mahmud ed-Dîb (Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1999), 2/602-603; Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Abdüsselâm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413), 1/636; İbrahim b. Musa b. Muhammed eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât fî usûli's-şer'i'a*, thk. Ebû Ubeyde, (b.y.: Dâru İbn Affan, 1997), 1/31-32, 2/17 ve türlü yerler.

kaldırma gücü bulunmamaktadır. Allah'ın kulu olmanın anlamı, bu kanuna boyun eğmek, ibadet etmenin anlamı da bu kanunun gereğini yerine getirmektir.⁵²⁵

2. Fiilî Karîne Olarak Hayatın Olağan Akışı ve İspat Yüktü

Hayatın olağan akışına aykırılık, yargılama usulünde yardımcı ispat vasıtalarından biri olan “karîne”ye karşılık gelmektedir. Sözlükte “karışık bir iş veya meselenin anlaşılmasına ve çözümlenebilmesine yarayan iz, ipucu, bir durumun anlaşılmasına yardım eden hal, belirti”⁵²⁶ anlamlarına gelen karîne kelimesi, terim olarak “yargılamada iki farklı olay arasında aklî çıkarsama yoluyla bağlantı veya sebebiyet ilişkisi kurularak elde edilen ve bilinmeyen bir durumun ispatına yarayan delil”,⁵²⁷ kısaca “bilinenden bilinmeyişi çıkarmaya yarayan hukukî istidlaller”⁵²⁸ anlamına gelmektedir. Bu istidlali kanununun yapması durumunda “kanunî karîne”den bahsedilmektedir. Örneğin, koca lehine babalık karînesi “kanunî hak karînesi”, ölüm karînesi ise “kanunî olay karînesi”dir. Söz konusu istidlalin hayat tecrübelerinden yararlanarak hâkim tarafından yapılması durumunda ise “fiilî karîne” söz konusu olmaktadır.⁵²⁹

İslam muhâkeme hukukunda karîne, ispat vasıtası olarak kullanılabilirlik ölçütünü belirlemek amacıyla delâlet gücü bakımından “katî karîne”, “zannî karîne” ve “zayıf karîne” şeklinde üçlü tasnif yapılmıştır. Katî karîne “yakîn derecesine ulaşan emâre”⁵³⁰ olarak ifade edilmiş, aksine bir delil bulunmadığı sürece müstakil bir delil olarak hükmün dayanağı sayılmıştır. Örneğin, zina suçunun ispatı için dört şahit şart koşulmuştur. Fakat evli olmayan bir kadının hamile kalması, rızası dışında olduğu kanıtlanmadıkça zinanın ispatında yeterli görülümüştür. Kuvvetli ve zayıf karîne arasında yer alan ve “zan” bildiren karîne ise, tek başına hükmün dayanağı olabilecek bir delil değildir. Bu tür karîne, delillerin eşit olması yahut aksine bir delil bulunmaması halinde tercih edilir ve yardımcı delil olur. Zilyetliğin mülkiyet karînesi oluşturması, evde kullanılan eşyanın kime ait olduğu hususunda eşler arasındaki ihtilâfta örfün delâletinin dikkate alınması, hayatın olağan akışını ifade eden ve kimi zaman “zâhir” yahut “zâhirü'l-hâl” olarak adlandırılan karîneler bu türdendir. Zayıf karînelere gelince, bunlar ispat gücü taşımayan, delâleti “şek” derecesinden aşağıda kalan ve yargı kararlarında göz önüne alınmayan karînelerdir.⁵³¹

525 Fazlurrahman, *İslam*, çev. Mehmet Aydın-Mehmet Dağ (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1981), 38; Yaman, “Kur'an'da Yasamanın Arka Planı Olarak Ahlâk”, 44.

526 Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Ülke Yayıncılık, 1994), 609.

527 Davut Yaylalı, “Karîne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/492.

528 Ejder Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü* (Ankara: Yetkin Yayınları, 1992), 482.

529 Temel kazılırken komşu binanın çökmüş olması, tipik sonuç çıkarılabilecek bir hayat tecrübesi sunmaktadır. Bk. Taşpınar, “Fiilî Karinelerin İspat Yükünün Dağılımındaki Rolü”, 539.

530 Mecelle, m. 1741; Hoca Eminzâde Ali Haydar, *Düreru'l-hükkâm şerhu mecelleti'l-ahkâm*, Arapçaya trc. Fehmî el-Hüseyn (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1991), 4/437.

531 Burhâneddîn İbn Ferhûn, *Tabsiratü'l-hükkâm*, 2/121; Tarablusî, *Muînü'l-hükkâm*, 113.

Hayatın olağan akışını ifade eden ikinci tür karîne, fıkıh usulünde istishâb konusuyla yakından alakalıdır. İstishâba göre aksine bir delil bulunmadığı sürece esas olan, serbestlik ve yükümsüzlüktür. O halde, sabit olan yani kesin olarak varlığı yahut yokluğu bilinen bir duruma ait hüküm, şüphe ve tereddüt sebebiyle ortadan kalkmamaktadır.⁵³² Bu yöntemle alakalı olarak İslam muhâkeme hukukunda “asıl”, “berâet-i zimmet” ve “sıfat-ı ârıza” gibi anahtar kavramlar kullanılmaktadır. Asıl kavramı, “Berât-i zimmet asıldır”⁵³³ maddesinde ispat yükü bağlamında “asıl kural” olanın tercih edilmesi anlamında kullanılmıştır. Buna göre bir kimsenin suçlu olduğu ispat edilinceye kadar suçsuz, borçlu olduğu ispat edilinceye kadar borçsuz olması tercih edilecektir. O halde bir kimse “Şu kadar alacağım var” iddiasıyla dava açtığında davalı bunu inkâr ederse, davacı delil getirmekle yükümlüdür. Fakat davalı “Borcumu ödedim” yahut “Sen beni ibra ettin” iddiasında bulunduğu aslanan, berâet-i zimmetin bulunmaması yani ispat yükünde tercih önceliğinin bulunmamasıdır. Zira davalı önce borçlu olduğunu kabul etmiş ardından yeni bir iddiada bulunmuştur. O halde borçluluk ikrar yoluyla sabit olmuş, borçsuzluk muhtemel hale gelmiştir.⁵³⁴ “Sıfat-ı ârizada asıl olan ademdir”⁵³⁵ kuralı gereğince burada borçsuzluk sonradan kazanılan bir vasıf hükmüne girmiştir ve sonradan kazanılan nitelik ispatlanmalıdır. Asıl kavramı, “Bir emr-i hâdisin akreb-i evkâtına izâfeti asıldır”⁵³⁶ kaidesinde de tercih anlamında kullanılmıştır. Buna göre ihtilaflı olayın ne zaman meydana geldiği kanıtlanamazsa, yakın zamanı gösteren iddia tercih edilir. Örneğin, bir kadın kocasının kendisini ölümle sonuçlanan hastalığında boşadığını söyleyip iddeti içinde bulunmaya devam ettiği için miras taksimi esnasında pay talep etse, fakat diğer mirasçılar boşamanın bu hastalıktan önce olduğunu etseler ancak bu iddialarını kanıtlayamasalar, kadın mirastan payını alır. Çünkü bu davada talak “emr-i hâdis”tir ve esas olan, talakın en yakın zamana izafe edilmesidir.⁵³⁷

Görüldüğü üzere, hayatın olağan akışına aykırı sayılan iddiaların muhâkeme esnasında ispatlanması gerekmektedir.⁵³⁸ Ancak somut durumlara inildikçe ortaya çıkacak olan ispat yükü ile ilgili meseleler kesin delille çözülemeyince, hukukî görünürlüğü ifade eden zâhir/normal hal kıstasına, örf/âdete ve bunlarla ilgili olarak iyiniyet ve dürüstlük kurallarına başvurulmaktadır. Bunlar da hukuk-ahlâk ilişkisini gündeme getirmektedir.

⁵³² Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menhul min ta'likati'l-usul* thk. Muhammed Hasen Heyto (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998), 474; Alaeddin Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed es-Semerkindi, *Mizanü'l-usul fi netaici'l-ukul*, thk. Muhammed Zeki Abdülber (Katar: Matbaatü'd-Duhati'l-Hadise, 1984), 658; Ali Bardakoğlu, “İstishâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul TDV Yayınları, 2001), 23/376.

⁵³³ *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1973), m. 8.

⁵³⁴ Ali Haydar, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/25-26.

⁵³⁵ *Mecelle*, m. 9; Ali Haydar, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/26.

⁵³⁶ *Mecelle*, m. 11; Ali Haydar, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/28.

⁵³⁷ *Kâsânî, Bedâiu's-sanâi'*, 3/222; Ali Haydar, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/29.

⁵³⁸ Bk. Yargıtay, 1. HD, 30.3.2005, 2005/1094 E., 2005/3800 K. Ayrıca bk. Burcu Bozkurt, *Markanın Dürüst Kullanımı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 49.

3. Hayatın Olağan Akışı ve Zâhir Kıtası

Zâhir kavramı, İslam hukukunun usul ve fîrû kaynaklarında farklı anlamlarda kullanılmaktadır.⁵³⁹ Hukukî görünüş anlamındaki zâhir ise hayatın olağan akışı bağlamında iyiniyetli kişinin hukuka ve ahlâka aykırı davranma kastını taşımadığını gösteren olgulardır. Örfteki uygulamalar, mevcut alışkanlıklar ve yaygın durum gibi üçüncü şahısların güvenerek tasarrufta bulundukları bu olgular, kişiyi mazur göstermektedir. Böylece hem iyiniyet hem de hukukî görünüşe güven korunmaktadır. Bu şekilde tasarruf veya işlem yapan kişi, görünüş ile gerçek hukukî durumun birbirinden farklı olduğunu bilmemektedir. Ancak belli ölçüler içinde örneğin karşısındaki zilyedin gerçekten zilyet olduğunu veya karşı tarafın beyanının gerçeği yansıttığını düşünmektedir. Zira içinde bulunulan duruma ilişkin örfteki uygulamaları, mevcut alışkanlıkları ve yaygın durumu ifade eden olağan akış, aksine bir belirti söz konusu olmadığı için güvenilir bir hukukî görünüş sağlamakta, bu da tasarrufa veya işleme meşruiyet kazandırmaktadır. O halde davanın taraflarının iddialarının zâhire uygun olması gerekmektedir.⁵⁴⁰

Mecelle'nin "Beyyine, hilâf-ı zâhiri isbât için ve yemîn aslı ibkâ içindir"⁵⁴¹ maddesinde açıkça belirtildiği gibi, zâhir/normal hal kıtasına göre, bu hale uygun bir vakıayı ileri süren kimse bunu ispatlamakla mükellef değildir. Zira zâhir-i hale tutunan tarafın tanığı bizzat zâhir-i hal olduğu için "asıl" sayılan vakıaları ileri sürenlerin beyyineye ihtiyacı yoktur. Aslın hilafını yani bu hale aykırı bir vakıayı ileri süren kimse ise bunu ispatlamakla yükümlü tutulmalıdır. Çünkü hilaf-ı zâhir ve hilaf-ı asl, sıfat-ı arızada varlık iddiasını gündeme getirmektedir. Halbuki burada esas olan yokluktur. Yine hilaf-ı zâhir ve hilaf-ı asl, bir kimsenin zimmetinde borç bulunduğu iddiasındadır. Oysa kişinin zimmetinde borcun bulunmaması esastır. Sonradan olan olayın en yakın zamana izafe edilmesi esas olmasına rağmen en uzak zamana izafe edilmesi durumu da böyledir. Örneğin, bir kimse "Ben bu malı çocukluğumda sattım" dese ve "Sagır-i mümeyyizin kabul-ü hibe ve hediye gibi hakkında nef'i mahz olan tasarrufu velisinin izin ve icazeti olmasa bile mu'teberdir ve ahara bir şey hibe etmek gibi hakkında zarar-ı mahz olan tasarrufu velisinin izin ve icazeti olsa bile mu'teber olmaz."⁵⁴² maddesine dayanarak alışverişin nafiz olduğunu söyleyerek malını geri istediği talebiyle dava açsa, davalı da "Sen yetişkin iken sattın, alışveriş bağlayıcıdır" diye iddia etse, "çocuk

539 Karînenin çeşitleri ve zâhir ile alakası hakkında bk. Muhammed Simâî, *Nazariyyetü'l-asl ve'z-zâhir fi'l-fikhi'l-İslâmî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005), 17, 69 vd. Ayrıca bk. İbrahim Kâfi Dönmez, "Zâhir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/85-87.

540 Hüseyin Ülgen, *Türk Ticaret Hukukunda Hukukî Görünüş Nazariyesi* (İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2005), 8; İbrahim Mahmud, "Nazariyyetü'z-zâhir beyne's-ş-şeria ve'l-kânun", *Mecelletü'l-Ülûmü'l-Kânuniyye ve's-Siyâsiyye*, 3/5 (2013), 303. Zâhir kavramı, Hanefi mezhebindeki fetva usulünde de etkili olmuştur. Ebu Hanife kendi zamanının şartlarına göre zâhir adaletle yetinmiştir. Ebu Yusuf ve İmam Muhammed ise bununla yetinilemeyeceğini söylemişlerdir. Bk. Şeyh Bedreddin, İbn Kadi Simavna. *Câmiu'l-fusûleyn*, (Mısır: yy. 1800), 1/14.

541 Mecelle, m. 77; Ali Haydar, *Düreru'l-hükkâm*, 1/76.

542 Mecelle, m. 967; Ali Haydar, *Düreru'l-hükkâm*, 2/676.

olmak” asıl kabul edildiğinden dolayı çocuk olmayı iddia edenin sözü dikkate alınır. Buna göre yemin edince çocukluğu iddia eden tarafın iddiası kabul edilir. Çünkü yetişkin olmak sonradan meydana gelen bir durumdur, zâhirin hilafıdır. O yüzden de yetişkin olmayı iddia eden tarafın beyyine ile ispatlaması gerekir.⁵⁴³ Yine alışveriş yapan taraflardan birisi “Alışverişimiz bey’ bi’l-vefâ idi” iddiasında bulunsa, diğeri ise “Alışverişimiz kesindi” dese, burada alışverişin kesin olduğunu iddia eden tarafın sözü dinlenir Zira alışverişler zâhirde kesin olarak yapılır. Alışverişlerin vefâ şeklinde olması ise hilaf-ı asldır. Durum böyle olunca delil getirme yükümlülüğü alışverişin vefaen olduğunu iddia eden tarafa düşer.⁵⁴⁴

Zâhir halin işaret ettiği fiilî karînelere, ispat yükünü değil de ispatın konusunu değiştirir. Buna göre ispatlayacak olan taraf değişmemekle birlikte, ispatlaması gerekenden daha kolay ispat edilebilir nitelikte olan yani delil başlangıcı teşkil eden vakıaları ortaya koyar. Böylece ispatın konusu değişir. Ancak fiilî karînelere yine deliller ile ispatlanır.⁵⁴⁵

İslam hukukçuları vakıanın doğruluğunu ispat sadedinde somut olaya zâhirin tanıklık etmesi ölçütünü de kullanmışlardır. Örneğin, A, B’nin başını mûdiha yani kemiği açığa çıkaracak şekilde yaralamıştır. B, bu yaranın A’nın darbesinden dolayı münakkile derecesine dönüştüğünü yani kırık kemiğin yerinden oynadığını, iyileşmesi için kemik nakline ihtiyaç duyulduğunu ve A’nın münakkile erşini ödemesini talep etmektedir. A ise bu dönüşümün kendisiyle alakası olmayan başka bir darbeden dolayı meydana geldiğini söyleyerek iddiayı inkâr etmektedir. Bu mesele “darbe sonucu düşen diş meselesi”ne kıyas edildiğinde A’nın sözü kabul edilirken istihsana göre B’nin sözü kabul edilmektedir. Kıyasa göre, başına darbe alanlar tazminat talep etmekte, davalılar ise iddia edilen sonucu inkâr etmektedirler. Davacı taraf fiil-sonuç ilişkisini kanıtlayamayınca davalı yemin etmekte ve onun bu yemini kabul görmektedir. İstihsana göre diş meselesinde zâhir-i hal, dişine darbe alanın lehine tanıklık etmektedir. Zira dişin düşmesine vuranın darbesi sebep olmuştur. Davacının diş düşünceye kadar bir sene beklemesi durumunda da zâhir-i hal ona tanıklık etmektedir Başı yaralama meselesi ise farklıdır. Zira başı yaralamada mûdihadan münakkileye dönüşmenin belli bir süresi yoktur. Bu sebeple yaralamanın derecesi hususunda A’nın sözü kabul edilir. Ancak diş meselesinde bir yıldan fazla beklenirse zâhir-i hal davalı lehine tanıklık eder. Zâhir-i halin tanıklık edememesi durumunda davacıya ispat, davalıya yemin düşer.⁵⁴⁶

⁵⁴³ Somut olayda hangi halin zâhir/normale, hangi halin bunun aksi olduğunu belirlemenin bazen güç olabileceğini ve bu noktada genel hayat tecrübelerinden yararlanmanın devreye girdiğini söyleyen Üstündağ’a göre sözleşmelerde asıl, tarafların temyiz kudretine sahip olmalarıdır. Bu sebeple bir hukukî muamelenin sonuçları beklediği gibi çıkmayınca sözleşme esnasında gayrimüeyyiz olduğu iddiasıyla bu sonuçları kabul etmeyen kişinin bu durumu ispatlaması gerekmektedir. Bk. Üstündağ, *Medeni Yargılama Hukuku*, 516 vd.

⁵⁴⁴ Mecelle, m. 403; Ali Haydar, *Düreru’l-hükkâm*, 1/435.

⁵⁴⁵ Üstündağ, *Medeni Yargılama hukuku*, 522.

⁵⁴⁶ Zeyneddin b. İbrahim b. Nüceym, *Bahru’r-râik şerhu kenzi’d-dekâik* (Beyrut: Dâru’l-Marife, t.y.), 8/387.

4. Hayatın Olağan Akışı ve Örf/Âdet

İslam ahlâk anlayışına göre uyulması gereken vazedilmiş fıkıh hükümleri aynı zamanda toplumun kalıplaşmış örf/âdetini ifade etmektedir. Vazedilmiş hükümlerin gereği olarak söylenmesi gereken sözlerin ve yapılması gereken davranışların toplumun kalıplaşmış âdeti haline gelmesi ve ferдин duygu, düşünüş, söz ve davranışlarının bu kalıplar ölçüt alınarak değerlendirilmesi ise, bu hükümler üzerinde toplumun ittifak etmesiyle izah edilmiştir.⁵⁴⁷ Bu husus İslam muhâkeme hukukunda davanın şartları belirlenirken örf ve âdetin delil niteliği kazanmasında etkili olmuş ve bu açıdan davalar üç kısma ayrılmıştır: 1) Âdetin yalanladığı davalar, 2) Âdetin tasdik ettiği davalar, 3) Âdetin tevakkuf ettiği diğer bir tabirle yalan veya doğru olduğuna dair karar bildirmedığı davalar.

Âdetin yalanladığı davada davacının delili dikkate alınmamaktadır. Örneğin, dava konusunun bulunduğu yerde ikamet etmeyen yabancı A, davalı B'nin zilyetliğindeki bir evin kendisine ait olduğu iddiasıyla dava açmıştır. B ise bu esnada söz konusu evi yıkıp yeniden yaparak uzun vadeli kiraya verme teşebbüsü içindedir ve A'nın bu durumdan haberi olduğu halde üstelik B'ye engel olmak için talepte bulunmasına bir engel olmamasına rağmen ona karşı çıkmamaktadır. Bu ikisi arasında herhangi bir ortaklık da bulunmamaktadır. Ancak A, daha sonra delil ikame etmek istemektedir. Ne var ki âdetin yalanlaması sebebiyle davası dinlenmediği için delili de dinlenmemektedir. Yine bir kimse, bir çocuğun kendi çocuğu olduğunu iddia etmektedir ve aralarındaki yaş farkı da uygundur. Ancak insanlar bu çocuğun onun oğlu olmadığını kesin olarak bildiklerinden örf delili onu yalanlamaktadır. Zira çocuk Hindistanlı, adam ise İranlıdır ve Hindistan'a hiç gitmemiştir.

Âdetin tasdik ettiği davada davacının delil ikame etmesi ve davalıdan yemin talep edilmesi mümkündür. Bu tür davalarda ortaklığın bulunup bulunmadığına dair yemin talebine ihtiyaç yoktur. Örneğin, A'nın B'nin elindeki malum ticaret malını dava etmesi, yabancı A'nın güvenilir kişi olan B'ye verdiği emaneti dava etmesi, yolcu A'nın yol arkadaşı B'ye verdiği emaneti dava etmesi, zanaatkara verilen malın dava edilmesi gibi.

Âdetin yalan veya doğru olduğuna dair karar bildirmedığı davalarda dava dinlenir ve davacıya delil ikame etmesi imkânı verilir. Fakat davalıdan yemin talep edilebilmesi için aralarında ortaklık bulunduğunun ispatlanması gerekmektedir. Örneğin, A'nın B'nin zimmetinde alacağının bulunduğunu veya aralarındaki bir muameleyi dava etmesi gibi.⁵⁴⁸

5. Hayatın Olağan Akışı, İyiniyet ve Dürüstlük Kuralı

İyiniyet, karşı tarafa zarar verme yahut hukuka aykırı iş ya da eylem yapma kastını taşımadığını gösteren hukukî eksikliğe dair bilgisizliği ifade etmektedir. Yine iyiniyetle ilişkili olarak dürüstlük kuralı da kişilerin haklarını kullanırken ve borçlarını ifa ederken kurdukları hukukî ilişkilerde teamüllere, ahlâkî prensiplere, karşılıklı güven esaslarına

⁵⁴⁷ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Fahri Unan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 28; Yaman, "Kur'an'da Yasamanın Arka Planı Olarak Ahlâk", 42.

⁵⁴⁸ Burhâneddîn İbn Ferhûn, *Tabsiratü'l-hükkâm*, 1/148-149. Medeni muhâkeme hukukunda da aslolan, satışın peşin olduğudur. Bk. Üstündağ, *Medeni Yargılama Hukuku*, 516 vd.

uygun davranmak zorunda olmalarını anlatmaktadır. Dolayısıyla meselenin ahlâkî boyutu söz konusudur.⁵⁴⁹

Bilgisizliğin iyiniyet kuralı bağlamında mazeret teşkil edip etmemesi bakımından İslam hukukunda bazı ölçütler geliştirilmiştir. Buna göre somut olayda delilin açık olması, hükmün yaygın olarak bilinmesi, bilme imkanının bulunması, bilgisiz kişinin kusurlu olması durumlarında bilgisizlik mazeret kabul edilmemiştir. Örneğin dârülişlâmda Müslüman olup şer'î hükmü bilmediğini iddia eden kişinin sözü kabul edilmemektedir. Çünkü dârülişlâmda temel dinî hükümler yaygın olarak bilinmektedir.⁵⁵⁰ Bilgisizliğin mazeret sayıldığı durumlarda ise kişinin kusurlu olmadığına karar verilmiş, bilgisi dışında yükümlülük altına sokulmasının ve zarar görmesinin önüne geçilmiştir. Örneğin kişinin vekil tayin edildiğini veya vekilliğinin azledildiğini bilmemesi gibi. Aksi halde bu tür tasarruflar, durumdan haberdar olmayan kişiyi yükümlülük altına sokacak ve zarar görmesine neden olmaktadır.⁵⁵¹ Ayrıca yıpratmaya yönelik olduğu anlaşılan davalar reddedilerek itibarlı ve dürüst kimseler korunmaktadır.⁵⁵²

Değerlendirme ve Sonuç

Hayatın olağan akışına aykırılığın fiilî-zannî karîne teşkil ettiği davaların kabul edilmemesinin din, ahlâk ve hukuk bakımından incelendiği bu çalışmada ulaşılan sonuçlar maddeler halinde şu şekilde değerlendirilebilir:

1) Koyduğu kurallarla insanların davranışlarını düzenlemek suretiyle toplumsal ilişkileri belirleyen din, ahlâk ve hukuk birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Bir şeyin iyi veya kötü olduğu yönündeki tespit din tarafından yapıldığında, birtakım söz ve davranış kalıpları içinde bunun bir yaşam biçimine dönüştürülmesi vazifesini ahlâk üstlenmektedir. Arkasına aldığı devlet gücüyle müeyyide uygulayarak ihlalleri engelleyen hukuk da düzeni korumaktadır. Böylece değerler alanının bütünleşik mahiyeti ortaya çıkmaktadır. Bu modelde ahlâk din tarafından, hukuk da ahlâk tarafından beslenmektedir. Dolayısıyla bunlar arasında çelişkinin bulunması istenilen bir durum değildir. O halde birinin olumlu saymadığını, diğeri de olumlu saymamalıdır. Böylece iç kontrol mekanizması sayesinde

⁵⁴⁹ Erten, Ali, “İyiniyetin Korunmadığı Hukukî Durumlar”, Prof. Dr. H. C. Oğuzoğlu'na Armağan (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1972), 179; Ramazan Arslan, *Medeni Usul Hukukunda Dürüstlük Kuralı* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1989), 86; Rona Serozan, *Medeni Hukuk Genel Bölüm* (İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2013), 170.

⁵⁵⁰ Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl ilâ marifeti'l-usûl*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 4/458 vd.; Serahsî, *Usulü's-Serahsî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015), 2/321; Sadrüşşerâf Ubeydullah b. Mes'ud el-Mahbubi *et-Tavdîh li-metni't-Tenkîh*, thk. Şeyh Zekeriya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 2/389.

⁵⁵¹ Ayrıca müvekkil için satın almış olsa dahi bu işlem vekâlet veren kişinin icazetine mevkuftur. Bk. Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 4/481-482; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl* (İstanbul: Şirket-i Sahafiyye-i Osmâniyye, Dersaâdet, 1321), 348.

⁵⁵² Fahrettin Atar, *İslam Yargılama Hukukunun Esasları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 199.

adaletin tecelli etmesini sağlayacak çözümler, hukuk müeyyidesinin söz konusu olmadığı yerde dahi söz konusu olabilmektedir.

2) İnsanların toplum içinde genel ve yaygın olarak yaptıkları davranış kalıplarını ifade eden hayatın olağan akışı, yukarıdaki modele göre din, ahlâk ve hukuk tarafından normal olanı göstermektedir. Normal olan, geçerli genel kuralı temsil ettiği için olağan yaşam tecrübesine uygun olay ve olguların muhâkeme esnasında ispatlanması gerekmektedir. Zira insanlar normal şartlarda zaten hep böyle yapmaktadırlar. Buna göre, tarafların kuvvetli şüpheye yol açan ve olağan karşılanacak türden olup olmayan iddiaları kanıtlanmaya muhtaçtır.

3) Hayatın olağan akışına aykırılık, muhâkeme hukukunda yardımcı ispat vasıtalarından biri olan “karîne”ye karşılık gelmektedir. Burada kanun veya hâkim, akıl yürütme yoluyla sebebiyet ilişkisi kurarak bilinenden hareketle bilinmeyeni ispatlamakta, bir durumun varlığını diğeri için delil saymaktadır. Ancak bu zannî karîne, nitelikli de olsa ihtimal taşıyan bir delildir. Tek başına hükmün dayanağı olabilecek bir delil değildir.

4) Zannî karîne, delillerin eşit olması yahut aksine bir delil bulunmaması halinde tercih sebebi olur. Bu durumu göstermek üzere istishâb delili bağlamında olup aksine bir delil bulunmadığı sürece serbestliğin ve yükümsüzlüğün esas olduğunu ifade eden kaideler geliştirilmiştir. Bu kaideler, hukukî hayatta istikrarın korunmasına ve tereddütlü durumlarda meselenin kolayca çözümlenmesine hizmet etmektedir.

5) Hayatın olağan akışına aykırı davanın reddedilmesi, doğrudan iyiniyetin korunup korunmaması ve dürüstlük kuralının dikkate alınıp alınmamasıyla yakından ilgilidir. Zira olağan akışa aykırı bir dava söz konusu olduğunda, kişinin somut olayda gerçek iradesinin tam olarak yansıyor yansımadığı, bu esnada kusurunun bulunup bulunmadığı, haksızlık bilinci taşıyıp taşımadığı, başkasına zarar vermeyi kastedip etmediği tespit edilmelidir. Bilgisizliğin bir mazeret teşkil edip hukukî etkilere sahip olduğu durumlarda, hayatın olağan akışı kriterinin ahlâkî niteliği daha çok ortaya çıkmaktadır. Çünkü niyet, bilgiye tabidir ve hüküm niyete göre verilmektedir.

Kaynakça

Akipek, Jale. “Sübjektif Hüsnüniyetin Mahiyeti ve Hükümleri”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14/1 (1957), 56-71.

Akseki, Ahmed Hamdi. *Ahlâk Dersleri*. İstanbul: DİB Yayınları, 2016.

Ali Haydar, Hoca Eminzâde. *Düreru'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*. Arapçaya trc. Fehmî el-Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1991.

Ali, Erten. “İyiniyetin Korunmadığı Hukukî Durumlar”. *Prof. Dr. H. C. Oğuzoğlu'na Armağan*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1972.

Aral, Vecdi. *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992.

Arslan, Ramazan. *Medeni Usul Hukukunda Dürüstlük Kuralı*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1989.

Atar, Fahrettin. *İslam Yargılama Hukukunun Esasları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.

Bardakoğlu, Ali. “İstîshâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/376-381. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Bayındır, Abdülaziz. *İslâm Muhâkeme Hukuku*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2015.

Beroje, Sahip. *Ceza Muhâkemesi Hukuku Açısından İslam İspat Hukuku*. Ankara: Fecr Yayınları, 2007.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kâmusu*. İstanbul: Bilmen Yayınları, 1985.

Bozkurt, Burcu. *Markanın Dürüst Kullanımı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Buhârî, Alâüddin b. Ahmed Abdülaziz. *Keşfü'l-esrâr an Usûli Fahri'l-İslam el-Pezdevî*. Haz. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Bulut, Abdurrahman. *İslam Hukukunda İyiniyetin Korunması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Cürçânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerif. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

Cüveyni, İmâmü'l-Hameyn Ebu'l-Meâlî Rükneddîn Abdülmelik b. Abdullah. *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*. thk. Abdülazim Mahmud ed-Dîb. Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1999.

Çolak, Abdullah. *İslam Ceza Hukuku*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019.

Demir, Abdullah. “Yargıtay İçtihatlarındaki Hayatın Olağan Akışı Kriteri ve İslam Hukukundaki Zahiri Hal Delili”. *Terazi Hukuk Dergisi* 3/28 (2008), 129-133.

Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ülke Yayıncılık, 1994.

Dönmez, İbrahim Kâfi. “Zâhir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/85-87. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Draz, M. Abdullah. *Kur'ân Ahlâkı*. trc. Emrullah Yüksel-Ünver Günay. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

Erbay, Celal. *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda İspat Vasıtaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1999.

Fazlurrahman. *İslam*. Çev. Mehmet Aydın-Mehmet Dağ. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1981.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Müstasfâ min İlmi'l-Usûl*. thk. Muhammed Abdüsselâm. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Menhul min Ta'likati'l-Usul*. thk. Muhammed Hasen Heyto. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998.

Hamidullah, Muhammad. *İslam Peygamberi*. Çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1990.

İbn Ferhûn, Burhâneddîn İbrahim b. Ali b. Muhammed. *Tabsiratü'l-Hükkâm fî Usuli'l-Akziyeti ve Menahicil Ahkâm*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986.

İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim. *Bahru'r-Raik Şerhu Kenzi'd-Dekaik*. Beyrut: Dâru'l-Marife, t.y.).

İmre, Zahit. *Medeni Hukuka Giriş*. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1980.

Kâsânî, Ebû Bekir Alâüddîn Mes'ud b. Ahmed. *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.

Kavak, Yalçın. *Medeni Hukukta Dürüstlük Kuralı ve İyiniyetin Korunması*. İstanbul: Legal Yayıncılık, 2019.

Kıllıoğlu, İsmail. *Ahlâk-Hukuk ilişkisi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1988.

Kınalızâde Ali Efendi. *Ahlâk-ı Alâî*. Haz. Fahri Unan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Köse, Saffet. "Hukuk mu Ahlâk mı? İslam Nokta-i Nazarından Din-Ahlâk-Hukuk ilişkisi Bağlamında Bir İnceleme". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 17 (2011), 17-50.

Mahmud, İbrahim. "Nazariyyetü'z-Zâhir beyne's-Şeria ve'l-Kânun". *Mecelletü'l-Ulûmî'l-Kânuniyye ve's-Siyâsiyye*, 3/5 (2013), 299-318.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye. İstanbul: Yenilik Basımevi, 1973.

Molla Hüsrev. Mehmed b. Ferâmurz b. Hoca Ali. *Mir'âtu'l-Usûl*. İstanbul: Şirket-i Sahafiyye-i Osmâniyye, Dersââdet, 1321.

Pezdevî, Ebû'l-Hasen Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslam Ali b. Muhammed. *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*. haz. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.

Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ud el-Mahbubi. *et-Tavdîh li-Metnî't-Tenkîh*. Thk. Şeyh Zekeriya Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.

Semerkandi, Alaeddin Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed. *Mizanü'l-Usul fî Netaici'l-Ukul*. thk. Muhammed Zeki Abdülber. Katar: Matbaatü'd-Duhati'l-Hadise, 1984.

Serahsî, Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrut: Daru'l-Marife, 1993.

Serahsî, *Usulü's-Serahsî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015.

Serozan, Rona. *Medeni Hukuk Genel Bölüm*. İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2013.

Simâî, Muhammed. *Nazariyyetü'l-Asl ve'z-Zâhir fî'l-Fıkhi'l-İslâmî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.

Şâtıbî, Ebû İshâk İbrahim. *el-Muvâfakât*. Thk. Hasan Âl-i Selmân. Suudi Arabistan: Dâru İbn Affân, t.y.

Şeyh Bedreddin, İbn Kadi Simavna. *Câmiu'l-Fusûleyn*. Mısır: yy. 1800.

Tarablusî, Ebu'l-Hasan Alâüddîn Ali b. Halil. *Muñnü'l-Hükkâm fîmâ Yeteraddedü beyne'l-Hasmeyni mine'l-Ahkâm*. Beyrut: Daru'l-Fikr, ty.

Taşpınar, Sema. "Fiilî Karinelerin İspat Yükünün Dağılımındaki Rolü". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 45/1 (1996), 532-572.

Topçuoğlu, Hamide. *Hukuk Sosyolojisi Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1963.

Tümer, Günay. "Din". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/312-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Türcan, Talip. *İslam Hukuk Biliminde Hukuk Normu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.

Ülgen, Hüseyin. *Türk Ticaret Hukukunda Hukukî Görünüş Nazariyesi*. İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2005.

Üstündağ, Saim. *Medeni Yargılama Hukuku*. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1997.

Yaman, Ahmet. “Kur’an’da Yasamanın Arka Planı Olarak Ahlâk”. *Marife* 6/1 (2006), 41-49.

Yavaş, Murat. “Medeni Yargılamanın Amacı Bağlamında İspat Yüğü Kavramı”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21/2 (2015), 741-762.

Yaylalı, Davut. “Karîne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/492-493. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1982.

Yılmaz, Ejder. *Hukuk Sözlüğü*. Ankara: Yetkin Yayınları, 1992.

Yiğit, Yaşar. *İslam Ceza Hukuku Hükümlerinin Yürürlüğü*. Ankara: Sistem Ofset Yayıncılık, 2012.

Yurtcan, Erdener. *Ceza Yargılaması Hukuku*. İstanbul: Beta Yayınları, 1986.

Zuhaylî, Muhammed Mustafa. *Vesâilü'l-isbât*. Dimaşk: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1982.